

ПРОБЛЕМИ ПІДРУЧНИКА З ГЕОГРАФІЇ У КІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

Постановка проблеми. Одним з провідних завдань реформування сучасної шкільної освіти в Україні є здійснення науково обґрунтованого переходу на оновлений зміст освіти, приведення у відповідність змісту навчальних дисциплін з оновленими вимогами і потребами суспільства. Розробка змісту сучасної шкільної освіти передбачає органічне поєднання прогностичного теоретичного пошуку з ретроспективним творчим осмисленням генези й результатів розвитку вітчизняного і світового історико-педагогічного процесу. Дослідження становлення шкільної географічної освіти в Україні у контексті завдань прогнозування тенденцій її розвитку на сучасному етапі є беззаперечно актуальним.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивченню історії становлення шкільної географічної освіти початку ХХ століття присвятили свої праці автори, які розглядали цей феномен у контексті історико-педагогічної науки (В. Корнеєв, Л. Круглик, Л. Мельниченко, О. Плахотнік, А. Сиротенко та ін.). Близькими за предметом вивчення до нашої роботи є статті Л. Мельничук, у яких проаналізовано позитивні зрушення та характерні особливості викладання географії в школах України початку ХХ століття.

Мета даної статті – проаналізувати проблеми становлення підручника з географії у кінці ХІХ – на початку ХХ століття.

Виклад основного матеріалу. У 1889 р. відомий методист В. Краузе в роботі «Про викладання географії» писав, що вивчення географії так, як її подають, позбавляє симпатій учнів та будь-якого дидактичного значення.

Відомий викладач географії Е. Петрі на початку 90-х рр. ХІХ ст. у праці «Методи і принципи географії» відзначав, що шкільна географія у нас переживає кризу, становище її серед інших предметів залишається, як і раніше, вкрай незадовільним. Про це ж говорив і географ О. Борзов, який писав, що навчання географії в той час не давало ніяких позитивних результатів: учні, котрі закінчили курс, не виносили з навчального закладу ніяких знань ні з географії загальної, ні з вітчизняної. Від учня не вимагалось ні самостійної думки, ні висновків, ні узагальнень. Він повинен був завчити те, що містилося у відповідному параграфі підручника, зазубрити географічну номенклатуру, не знаючи її розміщення на карті.

Це явище дуже яскраво характеризує К. Ушинський: «Парадоксом здаватиметься на перший погляд, якщо ми скажемо, що з усіх наук географія користується в нашій вітчизні найменшою пошаною, але це не парадокс» [7, 41]. Географічні підручники були нижче посередності, перенасичені номенклатурою, часто не зрозумілі для учнів. «Ми не маємо жодного, хоч скільки-небудь непоганого і повного географічного підручника, до фактів якого наставники і учні могли б мати повне довір'я; ... в наших географічних підручниках така сила помилок, пропусків, нісенітниць і неточностей, що я не можу зрозуміти, як ними користуються в школах» [7, 27].

У зв'язку з відсутністю в гімназіях якісних підручників, посібників, наочності для викладання природознавства, деякі інспектори, доповідаючи про стан викладання природничої історії, доходили висновку: вивчення цього предмета в гімназіях не дає ніякої користі, викладання природничих наук з першого до останнього класу є марною тратою часу. Необхідність змін у змісті та методах географічної освіти інколи пояснювалася неочікуваними причинами. Так, наприклад, чиновник Міністерства народної освіти С. Воронов вважав збереження природознавства в курсі гімназії необхідним, оскільки цей предмет сприятиме вихованню молодого покоління: ґрунтовне вивчення природничих наук відволікатиме молодих людей від фанатичних захоплень різними теоріями і наблизить їх до релігії. Тому Міністерством народної освіти була офіційно прийнята методика викладання природознавства німецького педагога Любена. У системі Любена природничі науки були позбавлені взаємозв'язку, їхнє викладання не сприяло вихованню в учнів наукового світогляду. Безідейність любенівського напряму викладання природознавства в другій половині ХІХ ст., коли виникла еволюційна теорія Ч. Дарвіна, була для Міністерства народної освіти найбільш прийнятною. Методика Любена, цілком побудована на індуктивному методі, вимагала певної активності учнів у навчанні, проте зміст предмета мав в основі метафізичну систему Ліннея і Кюв'є щодо рослинного і тваринного світу. Цей збіднений зміст не міг зацікавити учнів і викликати в них бажання вивчати природу.

Проте метод Любена знайшов значну кількість прихильників серед викладачів природничих наук, котрі не зрозуміли, що в індуктивному методі Любена, за яким вивчення починалося з ознак виду і закінчувалося класифікацією, приховується той самий дедуктивний метод першої половини ХІХ ст., коли викладання розпочиналося з абстрактної класифікації, від якої приходили до ознак виду.

Панування методу Любена і створення відповідних підручників у другій половині ХІХ ст. відкидали шкільне природознавство на півстоліття назад, тоді як передові представники педагогічної школи рекомендували будувати вивчення шкільного природознавства, базуючись на досягненнях академічної науки [2, 17].

Однак, незважаючи на такий загальний стан шкільної географічної освіти, можемо спостерігати і певні позитивні зрушення. Так, учителі і прогресивна критика вітали появу книги Д. Семенова «Уроки географії» (1861). Це було позитивним явищем в умовах панування рутини і абстрактності. Не випадково вона витримала 15 видань, нею користувалися передові вчителі географії. У підручнику матеріал подавався доступною мовою. Значна кількість ілюстрацій допомагали учням зрозуміти географічні явища [6]. К. Ушинський назвав цей підручник «викладеним досить педагогічно» [7, 27].

К. Ушинський свою програму освіти та виховання в школі реалізував практично. Він був автором підручників «Дитячий світ» (1861) та «Рідне слово» (1864). У вступних статтях К. Ушинський наголошував на принципах наочності, енциклопедичності, які необхідно використовувати в галузі природничої освіти.

Дві частини «Дитячого світу» К. Ушинського поділяються на 7 розділів: «Перше знайомство з батьківщиною», «З російської історії», «Перші уроки логіки» та ін. Є також розділ «З географії», який знайомить учнів з основами географії. Для кожної частини подається хрестоматійний матеріал (вірші, байки, уривки творів російських письменників). «Дитячий світ» вважався однією з кращих книг для читання дітей 10-11 років.

Цікавий географічний матеріал містив підручник «Рідне слово». Попри перешкоди, що їх чинило Міністерство народної освіти розповсюдженню книжки, вона була дуже популярною, подавала цікавий географічний матеріал і перевидавалася 150 разів. Підручник складався з двох частин. У першій частині містилися відомості про природу (тварини, птахи, риби, рослини, ґрунт, мінерали, метали, речовини, погода, природні явища). Друга частина мала розділи про природу, історію та географію Росії, але матеріал висвітлювався ширше, був систематизований, викладений з урахуванням віку учнів. Книгу пронизують ідеї працелюбності, моральності, гуманізму. Матеріал подано за принципом від відомого до невідомого, від конкретно-образного до логічного узагальнення. Починаючи зі знайомства з елементарними явищами, автор переходить до розкриття більш складних понять (день, ніч, тиждень, місяць, праця, діяльність людини). В «Рідному слові» є багато нарисів пізнавального характеру. Так, в нарисі «Як сорочка в полі виросла» автор знайомить учнів з вирощуванням льону, його обробіткою та технологією виготовлення тканини. Ці етапи перетворення льону в сорочку подаються через сприйняття ровесниці учнів – дівчинки Тетянки.

Видання цих підручників – значний крок уперед у розвитку шкільної географічної освіти. «Дитячий світ» та «Рідне слово» мали великий вплив на подальший розвиток книг для початкового навчання.

Вагомим був внесок у розбудову шкільної географічної освіти О. Герда. Він може вважатися одним із основоположників методики викладання природознавства, пропагандистом еволюційно-біологічного напрямку в шкільному курсі природознавства. Він відіграв значну роль у поширенні вчення Ч. Дарвіна, радив викладати природознавство на матеріалістичній основі. О. Герд рекомендував вчителям організовувати спостереження учнів за природою, проводити екскурсії, лабораторно-практичні роботи, які б сприяли кращому розумінню природних явищ, зацікавили б учнів цим предметом. Велике значення мали його праці й підручники: «Короткий курс природознавства», «Предметні уроки в початковій школі», «Підручник зоології», «Підручник географії», «Підручник мінералогії» та ін., а також серія статей з природознавства, надрукованих у журналі «Учитель», де висвітлювалися важливі питання вивчення природознавства в школі. Вихід у світ цих підручників – один з визначних етапів розвитку шкільної географічної освіти.

У методиці він стояв на позиціях так званого російського (на відміну від німецького) біологічного напрямку викладання природознавства. О. Герд висував положення, за якими головною метою викладання природничих наук полягає в тому, щоб шляхом засвоєння знань розвивати в дітях любов до природи [1, 54]. Він звертав увагу вчителів не тільки на живу, цікаву методику викладання при-

родознавства, але й говорив про неможливість вивчення цього предмета у скороченому обсязі.

Помітною подією другої половини ХІХ ст. можна вважати і опублікування у Відні першого українського підручника з географії Н. Вахняніна, виданого українською мовою 1872 р. У підручнику подається початковий географічний матеріал. Доступно пояснюються географічні явища. У 1900 р. виходить українською мовою підручник В. Калиновського «Географія для вжитку у 3-4 класах», в якому враховано вікові особливості дитини. Подаються деякі матеріали з географії України.

З 1876 по 1917 рік з курсу загальної географії було видано 45 підручників, але більшість з них написані на низькому науково-методичному рівні. У 60-ті роки вчителі вирізняли підручники початкової географії Д. Семенова, П. Блохи, що спрямовували увагу вчителя на необхідність спостереження географічних об'єктів своєї місцевості, а підручники, створені пізніше – М. Пуліковського, О. Герда, І. Янчина, С. Персонального та ін. – мали на меті ознайомити учнів з географічною термінологією. Найбільш вдалимими можна вважати підручники О. Баркова, В. Григор'єва, Г. Іванова, О. Крубера, Е. Лесгафта, С. Чефранова. Їхні праці відзначаються тим, що розраховані не на механічне заучування текстів напам'ять, а на розвиток мислення учнів.

Проте Міністерство освіти намагалось примусити школи працювати за «своїми» підручниками. Так, у рефераті «Про постановку викладання географії в реальних училищах» (1897) І. Акінфієв зазначав, що, хто б не був автором підручника географії, кожен повинен повторити підручник К. Смирнова, оскільки за ним були складені програми. Таким чином, програми з географії, створені міністерством графа Д. Толстого, доповнювалися підручниками, які перетворювали її в сухий і нецікавий предмет.

Не менше проблем було і в практиці навчання географії. Методичні поради подавав у передмові до підручника «Коротка загальна географія» О. Ободовський. Він одним з перших висловив думку про необхідність застосування краєзнавчого підходу до вивчення початкового курсу фізичної географії, зауважуючи, що навчання не можна починати з математичної географії; радив використовувати матеріал навколишньої природи; рекомендував учителям креслити на дошці план місцевості, учні ж мали робити те саме на «аспидних дошках» або на папері. Пропонував широко використовувати спостереження на місцевості, проводити екскурсії в природу, адже під час проведення екскурсій учні засвоюють багато географічних термінів.

Цікаві прийоми у книзі «Географія для дітей» пропонував Ф. Студитський, серед них – вивчення плану і карти, географічних понять. Всі нові відомості він рекомендував подавати у формі уявної подорожі, яка починається від рідного міста.

Як бачимо, у 60-ті рр. ХІХ ст. досить поживилася методична думка, підвищився інтерес до методів викладання в цілому і до наочного навчання зокрема. Проте суха номенклатурність предмета ще більше посилювалася обов'язковим кресленням карт напам'ять. У руках недостатньо підготовлених учителів це креслення перетворювалося у справжнє знущення над учнями. Зна-

ходилися навіть такі вчителі, які примушували дітей заучувати напам'ять цілі сотні градусів довготи і широти, котрі визначають положення так званих головних точок.

Педагог М. Тімаєв, відомий як автор не зовсім вдалого підручника, тим не менш давав деякі слушні методичні поради. Він рекомендував звертати увагу учнів на предмети, які їх оточують; використовувати глобус, ландкарти, колекції мінералів, рослин, тварин; навчати учнів швидко знаходити на карті географічні об'єкти, малювати їх по пам'яті; заучувати, коли учні зрозуміють пояснення. З його поглядами збігалися і думки С. Барановського. У передмові до підручника «Початкові відомості з географії» С. Барановський говорив, що географія – наука, багата на думки, сповнена цікавого матеріалу. Якщо ж вона буває нудною, то тільки з вини підручників і викладачів. Щоб учні зацікавилися предметом, він радить вчителям ілюструвати об'єкти (гори, долини та ін.), використовувати краєзнавчий матеріал; зіставляти невідоме і нове з тим, що учні вже знають. У кінці XIX ст. можна побачити певні зрушення у методиці, які на той час стали значним кроком уперед. Проте спроби зламати традиційну систему зубрячки на уроках географії були окремим учителям не під силу.

Якісній підготовці вчительських кадрів перешкоджала відсутність загальнопедагогічної та методичної літератури. До 1857 р., крім «Педагогічного журналу», який виходив лише один рік (1833-1834), жодного педагогічного періодичного видання не існувало. Офіційний «Журнал Міністерства народної освіти», що видавався з 1833 р., заповнювався лише рекомендаціями і керівними розпорядженнями, методичних чи педагогічних рубрик у ньому не було. Відкриті 1860 р. у цьому журналі рубрики з педагогіки і дидактики проіснували лише 4 роки – до запровадження нового шкільного статуту 1864 р. Тільки у 60-х рр. почали видаватися «Журнал для виховання», «Російський педагогічний вісник», «Учитель», «Ясна Поляна», та «Журнал для батьків та наставників».

У 1904 р. вийшов у світ новий підручник «Три царства природи» відомого вченого-методиста І. Полянського. Він хоч і витримав 14 видань, але для дітей 9-10-річного віку був дещо заважкий. Недолік підручника – перевантаженість його хімічними термінами: автор подає безліч термінів і понять, які були б під силу лише учням 7 класу за програмою семирічної школи. Проте І. Полянський пропагував активні методи викладання природознавства [5].

Талановитим і оригінальним, за оцінкою І. Руднева, був підручник Г. Іванова. Автор унікав перевантаження географічною термінологією, радив свідомо вивчати карту. У підручнику було представлено значну кількість картографічного матеріалу. Він багато разів перевидавався.

Практика навчання у приватних навчальних закладах сприяла появі підручників таких авторів, як Н. Березін Е. Лесгафт, та ін., у яких не було географічних помилок, цікаво викладено матеріал, враховано вікові особливості учнів [3]. Значною допомогою у вивченні початкового курсу фізичної географії було видання оригінального за задумом і оформленням підручника московського викладача С. Меча. Його «Перші уроки географії» написані доступно, яскраво і прекрасно ілюстровані [4].

Висновки. Підсумовуючи, можемо характеризувати період кінця ХІХ – початку ХХ ст. як складний період пошуків. Проблем, які стояли перед шкільною географічною освітою щодо забезпечення курсів підручниками було багато. Ретроспективний аналіз стану географічної освіти допомагає зважено підходити до сучасних тенденцій шкільної освіти.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Герд А.Я. Краткий курс естествоведения. – С.-Пб: Изд.-во Л.Ф. Пантелеева, 1878. – 227 с.
2. Григорьев В.В. Исторический очерк русской школы. – М., 1900. – 576 с.
3. Лесгафт Э. Отечествоведение. Курсъ среднеучебныхъ заведений. – С.-Пб., 1914. – 218 с.
4. Меч С. Первые уроки географии. – К.: Держвидав, 1922. – 123 с.
5. Полянский И.И. О трех царствах природы. – С.-Пб.: Типография Министерства внутренних дел, 1911. – 366 с.
6. Семенов Д. Уроки географии. Часть 1-я. / Сост. Д. Семеменов. изд. 21. – М.: Изд. кн. маг. В.В. Думнова, 1903. – 72 с.
7. Ушинський К.Д. Три елементи школи // Вибрані пед. твори в 2-х т. – Т. 1. – С. 26-41.